

Ірина Бондаревська

**Про істину, пізнання і традицію
[З приводу книжки:] Ушкалов, Леонід. *Ловитва
невловного птаха: життя Григорія Сковороди.*
Вид. 2-е (Київ: Дух і Літера, 2017), 368 с.**

Яскрава модерна обкладинка книжки, яку присвячено далеко не новій темі, обіцяє щось революційне, нестандартне. Ім'я автора, знаного науковця, живить передчуття нових джерел, нових думок, точно сформульованих і підкріплених ґрунтовною науковою аргументацією. Проте від самого початку читання виникають певні перепони, а під кінець стає зрозумілим, що нова версія життя українського філософа приховує своєрідний «гадательний» смисл, який стосується не лише Сковороди і культури XVIII ст. Мова про ставлення до традиції, пізнання й істини у ширшому сенсі.

Спочатку оглянемо форму і зміст книжки. У вступній частині під назвою «Prelude» на читача відразу чекають несподіванки. Розповідь про життя Григорія Сковороди, як і годиться, автор розпочинає з притчі про пустельника в «Silenus Alcibiadis», але раптом переносить нас у зовсім інший історичний світ. Тепер він розповідає про Олександра Потебню та подібність його думок і думок Сковороди. Чому книжку про філософа XVIII ст. треба починати з доведення подібності його думок до думок мислителя XIX ст.? Не дуже зрозуміло. Принаймні автор посилається на своє відчуття. І такий сюжетний хід мусить навіювати читачеві думки про історичну тяглість певних ідей. Серед цих ідей азначено такі: гостре відчуття богополишеності світу; панування «кривди» (с. 7); досягнення суспільної гармонії лише за умови чистоти сердець (с. 10); трактування серця як найглибшої основи людського буття (с. 10); нерозривний зв'язок пізнання речей і любові (с. 11); релігійне «підложжя» вчення обох мислителів (с.12); подібність теорії пі-

знання: пізнати світ можна шляхом пізнання себе і навпаки (с. 18); визнання символічності слова (с. 19); однакове розуміння структури слова і образу (с. 21); «нерівна рівність» як універсальний принцип (с. 24); «послідовний націоналізм», предтечею якого Потебня вважав Сковороду, і просвітницький пафос (с. 27). Згадка про «націоналізм» додає провокативності сюжету. А до питання про «просвітницький пафос» ми ще повернемося. Закінчує вступну частину висновок, що народ спить і його треба «розбудити». Очевидно, автор збирається пов'язати цю тему з філософією Сковороди, але не дає чітких пояснень з цього приводу. І претензій не висунеш, адже це не вступ до дисертації, а «prelude».

Те, що автор свідомо дистанціюється від академічних формальностей, засвідчено ще однією особливістю тексту. В книжці немає бібліографічних посилань, і то попри рясне цитування, яке, ймовірно, складає не менше половини тексту. Гарячкове гортання сторінок не дає результату. Простуючи текстом, можна зустріти лише кілька посилань на Біблію (с. 232, 301) та ще на латинськомовні книжки, але без дотримання чинних бібліографічних стандартів. Ясно, що в такому вигляді книжка не може претендувати на статус наукового видання. Наприклад, я би не стала рекомендувати її своїм студентам, адже у будь-якого студента, що помітить таку особливість тексту, є два варіанти поведінки: або повірити автору і вважати його розповідь правдивою (поганий варіант з позиції методики викладання), або не повірити і поставити під знак питання істинність всього, про що книжка розповідає. Чи розраховує автор лише на перший варіант? Здається, він сподівається «завоювати» читача силою емоцій.

В описі дитинства та юності Сковороди нестачу об'єктивної інформації компенсовано розповідями про давні події (війни, козацьку вольницю та її втрату, утиски московської влади) та деяких історичних осіб. Тобто, з уламків історичних свідчень і власних коментарів автор пробує відтворити добу та реконструювати світобачення, яке за цих умов, на його думку, мало би сформуватися у Сковороди. Серед іншого йдеться про відчуття краси природи, розуміння світу як мережива символів та переконання, що земне життя — лише сон (с. 30). Тут, як і далі, рясно цитовано поетичні твори, тобто грі метафор надано більшого значення, ніж раціональній аргументації.

У другому розділі нас знову повертають до теми краси світу. На цей раз уже йдеться про Київ та Києво-Могилянську академію, а брак фактажу компенсовано описаннями структури академічних курсів та оповіддю про достойників, які ці курси викладали. Утім, відзначає важливе зауваження автора: «Я б наважився сказати, що «ловитва часу» — одна з магістральних тем Сковороди ...» (с. 83). Однак, на жаль, цю тему розгорнуто лише за рахунок цитування інших мислителів, а не по суті. У цьому ж розділі багато уваги присвячено зв'язкові щастя, знання та любові у світобаченні Сковороди (с. 83). Як наголошує автор, наставники, ймовірно, вчили його, що інтелект єднає людину з Богом (с. 88).

У третьому розділі читача занурюють у деталі придворного життя за правління імператриці Єлизавети Петрівни, зокрема тоді, коли Сковорода перебував у складі придворної капели. На строкатому тлі сюжетів про боротьбу за владу, імперську політику та придворні розваги нам належало би зрозуміти умови духовного зростання Сковороди, який співав, складав музичні твори, спостерігав і робив висновки. За припущенням автора, саме десь у цей час у юнака з'являються такі ідеї: Україна — це особливе місце у світі, українці мають «сродність» до добра, а не зла (с. 107). Зайве говорити, що такі висновки, без сумніву, потребували б ретельнішого обґрунтування.

Розділ четвертий присвячено впливу на світогляд Сковороди його подорожі в Угорщину (Токай). Докладний опис життя угорського міста переходить в обговорення версій, був чи не був Сковорода у Відні, Римі та німецькому місті Галле. Розглянуто різні пояснення джерел містицизму Сковороди, і за висновком автора, Сковорода міг познайомитися з такими ідеями ще в Києво-Могилянській академії — з книжок або зі спілкування з викладачами (с. 146–147). У будь-якому разі, концепт «серця», як наголошує автор, є ключовим у філософії Сковороди, чому наведено відповідне статистичне підтвердження: у творах мислителя слово «сердце» вжито щонайменше 1.146 разів, тобто більше за будь-яке інше слово (с. 146). Читач, таким чином, отримує ключову рекомендацію щодо глумачення поглядів філософа.

Шостий розділ розглядає вчителювання Сковороди в домі Степана Томари у Ковряях та його подорожі до Троїце-Сергійової лаври. Тут можемо дізнатися про походження роду Томар, про особливості домашнього навчання у XVIII ст. та про подальшу успішну кар'єру

молодого Томари. Відзначено, що саме в цей час, імовірно завдяки перебуванню в Лаврі, Сковорода остаточно визначив свої життєві принципи: «думати про горішне, а не земне», обмежувати свої потреби, триматися «блаженної середини», любити Біблію понад усі інші книжки (с. 188). Тоді ж Сковорода починає захоплюватися поетичною творчістю і, як невтомно наголошує автор, демонструє любов до України та нелюбов до Московії (с. 190).

Із сьомого розділу дізнаємося про історію Харківського колегіуму, його суперництво з Києво-Могилянською академією та викладання Сковороди у класі поетики. Власне в цей час, як зазначає автор, Сковорода починає реалізовувати свої життєві принципи, що призводить до конфліктів та, врешті, залишення ним колегіуму. Далі йдеться про дворічний досвід усамітненого життя філософа у с. Стариця (с. 217), і ці роки, як підкреслено в книжці, стали надзвичайно продуктивними для його самопізнання.

Розділ восьмий — це історія короткого повернення в Харківський колегіум та знайомство з Михайлом Ковалинським. Численні цитати із листування учителя й учня мають розкрити сенс «сродності» у житті людини. Наголошено на відмінності розуміння сутності людини у творах Сковороди і в працях європейських просвітителів: український філософ переконаний, що люди від народження є різними, а не рівними, тоді як французькі мислителі доводили протилежне (с. 249).

У дев'ятому розділі представлено життя Сковороди в той період, коли він остаточно звільнився з колегіуму і усамітвився в Гужвинському лісі. Він пише байки і розробляє низку філософських ідей: потрібне є неважким, пізнання та самопізнання — це умова любові, існують дві натури — видима й невидима. Оцінюючи значення Біблії для Сковороди, автор доходить висновку, що «вся творчість Сковороди — це один-єдиний коментар до Святого письма» (с. 281); і далі наведено «статистичні докази»: у його творах є близько 7 тис. біблійних цитат, здебільшого старозавітних (с. 282),

Передостанній, десятий розділ оповідає про мандрі Сковороди по Україні, втечу від моровиці у Києві та про окремі ідеї, які філософ, імовірно, обдумував у цей час. Тут особливо помітною є схильність автора довіряти більше поетичному дискурсові, ніж логічним обґрунтуванням. Він неспішно і з насолодою описує краєвиди тих місць, де зупинявся філософ, та резюмує, що «спо-

кійна самота» і краса природи сприяли творчій роботі: мислитель остаточно опановує стилістику символів та емблем, яка суперечила ясності стилю, практикованого філософами доби Просвітництва (с. 302). На жаль, детальніше цю думку не розкрито.

В останньому, одинадцятому розділі на читача чекають свідчення сучасників про особистість Сковороди, опис розвитку стосунків філософа з Ковалинським та передбачення власної смерті. Підкреслено, якої слави зажив філософ серед сучасників. Чимало місця займає подорож імператриці Катерини II до Києва, де розкіш придворного життя вочевидь протиставлено бідному, але вільному життю Сковороди, та й за назву цього розділу слугує цитата «Мені сопілка і вівця дорожчі царського вінця» (с. 313)¹. З викладу постає ще одна, на жаль, не артикульована в книжці, тема простоти / елітарності філософії Сковороди. Чи став він апологетом селянського «любомудрія»?

У завершенні («Finale») нас несподівано переносять на початок ХХ ст., а ключову роль у викладі починають відігравати італійські та українські футуристи. Цитуючи їхні маніфести, висловлювання й окремі твори, автор показує, як в українському мистецькому авангарді формується нове ставлення до традиції і постаті, що цю традицію уособлює — Тараса Шевченка. Амплітуда оцінок коливається від заперечення Кобзаря як носія традиційних цінностей до піднесення його як «справжнього футуриста» (с. 340). Проте, зазначає автор, інші письменники «у пошуках правди» зверталися до іншого джерела — філософії Сковороди. Тут згадано імена Павла Тичини, Льва Толстого, Ліни Костенко та ін. (с. 362). Насамкінець окреслено, хоч і не розгорнуто, антитезу раціонального та ірраціонального як важливу для розуміння поглядів Сковороди. З цим, очевидно, не можна не погодитись. Щоправда, книжку завершує двовірш, який опосередковано роз'яснює позицію автора: «Все мина, лиш любов зостається по всьому,/ Все мина, та не Бог, не любов» (с. 363).

Немає сумніву, що різноманітність представленого в книжці матеріалу сама по собі здатна привабити читача, тож багато кому вона прийдеться до смаку. Колажність, легкість переміщення авторської уваги від однієї персоналії до іншої, від епохи до епохи, від дрібних до великих подій — усе це затягує і створює ефект присутності, як

---

¹ Леонід Ушкалов вказує на Федора Глінку як джерело інформації.

при читанні вправно написаного історичного роману, де зникає межа між оповіданням та фактом. Проте книга Леоніда Ушкалова не є літературним твором. Отож, спробуємо уточнити її задум і особливості тлумачення спадку Сковороди. Зосередимося на понятті традиції. «Націоналізм» та «патріотизм» залишимо іншим прискіпливим читачам.

Книжка налаштує читача на чуттєво-інтуїтивний спосіб сприйняття, не обтяженого аналітичними процедурами. Розуміння, напевне, має поставати у «симфонії» різних висловлювань, і власне таку епістемологічну модель часто використовував сам Сковорода. Проте, він віддавав належне мисленню, і тому вимагав прояснення позицій в діалогах, перевірки аргументів, уточнення значень та етимології слів. Одним словом, він вважав, що немає любові без мудрості (мислення). І саме це дає нам право називати його філософом. Але не такою є позиція автора книжки, хоча, як ми бачили, він наводить цитати про першість мислення.

У пролозі («Prelude») автор намагається довести наявність традиції, яку репрезентує творчість Сковороди, через пояснення ролі освічених людей у суспільстві. Наприклад, він так інтерпретує тезу про народ як «недвижну масу», приписувану Григорієм Данилевським Сковороді:

І що ж може розбудити народ, цю велетенську «недвижну масу»? Наука. А наука це «плід зусиль дрібки вчених», людей, які все життя ловлять невловного «птаха» — істину, тобто пробують дати відповідь на питання: хто ми, звідки ми, куди йдемо (с. 28).

Хоча фрагмент перевантажено банальностями, він вочевидь є програмовим: освічені люди ловлять «невловимого птаха» не заради егоїстичних задоволень, а задля спільного блага. В цьому Сковорода й автор книжки нібито є однодумцями. Але під час читання ця єдність поступово зникає. Інтерпретація відхиляється від своїх засновків, дезорієнтує читача та редукує традицію до повторюваності.

Варто зазначити, що повторюваність сама по собі не є аргументом на користь певної традиції. Чому так? По-перше, повторюваність завжди приховує щось неповторне, що тут і зараз має значення для людини. По-друге, потрібні значні мисленнєві зусилля, щоб зрозуміти причини і наслідки повторення певних ідей та мисленнєвих схем. По-третє (головне), модерна філософія

ініціює критичне ставлення до традиції, вимагає обґрунтування доцільності її відтворення. Натомість спостерігаємо, як автор, свідомо чи неумисне, усуває критичну настанову, запропонувавши читачеві захоплення «героями» культури, занурення в історичний контекст, апелювання до Бога й вічної любові, а над те — безмежну довіру до себе як оповідача (за браком посилань). Показовим є те, що на тлі фактично постмодерністського викладу матеріалу (колаж, інтертекстуальність, гіпертекст) Леонід Ушкалов продовжує апелювати до «тисячолітньої духовної традиції», «глибокого християнського коріння» (с. 362).

По суті, книжка пропонує релігійно-поетичну екзальтацію як засіб залучення до «хорошої» традиції. А про те, що являє собою ця традиція, нам повідомляє авторський коментар до вже згаданих останніх рядків книжки (про Бога і любов). Автор наголошує, що саме ці рядки цитував Папа Римський Іван Павло II, і додає: «Але що то за рядки! На хвилях їхнього ритму — і щемке відчуття зникості усього земного, і чисті, мов роса, віра та надія, і Любов як Божа присутність у світі» (с. 363). Як бачимо, тут не залишається місця для мислення, і цей факт вступає в очевидну суперечність із тим, що читачеві було обіцяно у пролозі. На початку книжки ми читаємо про «просвітницький пафос» Сковороди (с. 27), далі потрапляємо на протиставлення ідей та стилю українського філософа працям європейських просвітителів (с. 302–303), а насамкінець нам пропонують як квінтесенцію тільки Бога і любов (с. 363). Відтак, замість освіченості, ясності формулювань і аналітичної мисленевої роботи на чільне місце потрапляє модель, яку доречно було би назвати контр-Просвітницькою. Це і є «тисячолітня духовна традиція», що пов'яже минуле з теперішнім? І що тут належить Григорію Сковороді, а що Леонідові Ушкалову?

Завдяки останній фразі про Бога і любов Сковорода стає схожим на проповідника, а не філософа, на втікача від повсякдення і соціальних проблем, нерозв'язність яких залишає єдиний напрямок руху — вгору, прямисінько до Бога. З такої висоти легше розмірковувати про вічну любов і мати «веселіє серця». У профанній проекції ця модель нагадує образ козака Мамая: зброю на гілку, кобзу в руки, і поринай у світ гармонії і любові. І все буде добре до моменту, коли зловмисники або природний катаклізм покладуть край щасливому забуттю. Це і є традиція? Наша традиція?

Що в наших думках і діях варто повторювати, а від чого треба відмовитися? Це важливе питання, і його адресовано насамперед нашій здатності мислити, спроможності розрізняти слова і речі, гадку й доведений факт. Абстрактні символи (з великими можливостями розширення смислу) — це зручне прикриття ескапізму як життєвої настанови. Безглуздо проповідувати любов, коли настав момент ненавидіти загарбника; небезпечно поринати у сон-забуття, коли катастрофа на порозі дому. Мрії про прекрасне у «світанковім краю»² мають бути врівноважені логічним аналізом обставин незалежно від того, подобаються нам ці обставини чи ні. Власне цим віддавна і займалася філософія: пробуджувала мислення, а не намагалася його приспати. Сковорода був прихильником цієї традиції.

Повертаючись до тексту обговорюваної книжки, можемо зауважити, що в ній основні терміни помінялися місцями. На початку автор, цитуючи Сковороду, увиразнює думку, що мудрість (знання) є основою любові (с. 83), а наприкінці любов «здобуває автономію», відтіснивши мислення. Одним з аргументів на користь виняткової ролі любові у вченні Сковороди є частотність уживання слова «любов» — 1.146 разів. Але проти цього аргумента неважко висунути контраргумент, скориставшись канадським ресурсом *Skovoroda Online Concordance*³. У десяти текстах, перевірених мною (трактати й діалоги), не було жодного випадку, щоб слово «любов (любовь)» було використано частіше за слово «мысль», а в деяких уживання слова «мысль» в рази перевищувало «любов (любовь)». Ось приклади співвідношення частотностей: «Наркіс. Разглагол о том: Узнай Себе» — 39:16, «Книжечка называемая Silenus Alcibiadis. Сірѣчь Ікона Алківіадская» — 12:2, «Книжечка о Чтеніи Священ [наго] Писанія, нареченна Жена Лотова» — 17:10, «Симфонія, нареченная Книга Асхань о Познаніи самага себе» — 24:12.

Інтерпретація «невловності» птаха-істини теж спонукає до критики. У читача може скластися враження, що пізнання для Сковороди є забавою в прямому сенсі (за рахунок тих, хто оре й сіє, а не забавляється). Таке приниження пізнання і вченості є наслідком

---

² Культова пісня «Чорнобривці», слова Миколи Сингаївського.

³ *The online concordance to the complete works of Hryhorii Skovoroda*, created by Natalia Pylypiuk, Oleh Ilnytzkyj and Serhiy Kozakov, University of Alberta 2008, accessed August 1, <http://www.arts.ualberta.ca/~ukr/skovoroda/NEW/index.php>.

переоцінки ролі емоцій і поетичного аспекту в творчості Сковороди. Актуальність цього питання підтверджує вже згаданий «мем», згідно з яким для Сковороди «сопілка і вівця дорожчі царського вінця» (с. 313). Позаяк його винесено в назву розділу, то можна припустити, що необізнаний з темою читач витворить собі образ філософа-простака, який звертається до простолюду зі своєю простою філософією, що є нескінченною (читай: безрезультатною) забавою. Хто тоді має «будити народ»? І для чого?

Піднесення поблажливої «любові» часто спрацьовує як моральна індульгенція, що виправдовує бездіяльність й утечу від некомфортної правди життя. Книга Леоніда Ушкалова уможлиблює власне таку інтерпретацію філософії Сковороди. У ширшому сенсі вона легітимує «культурну непритомність» (Оксана Забужко)⁴ як норму, оскільки знецінює роль систематичної і дисциплінованої роботи думки.

Bibliography

The online concordance to the complete works of Hryhorii Skovoroda, created by Natalia Pylypiuk, Oleh Ilnytskyj and Serhiy Kozakov. University of Alberta 2008. Accessed August 1, 2018. <http://www.arts.ualberta.ca/~ukr/skovoroda/NEW/index.php>.

Zabuzhko, Oksana. «Filosofia i kulturna prytochnist natsii.» In Zabuzhko, Oksana. *Khroniky vid Fortinbrasa: Vybrana eseistyka 90-kh*, 132–151. Kyiv: Fakt, 1999.

---

⁴ Див.: Оксана Забужко, «Філософія і культурна притомність нації,» в Оксана Забужко, *Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика 90-х* (Київ: Факт, 1999), 132–151.